

Torben Arboe:

Solringen – en forløber for lommeuret

Ordet *solring* har flere betydninger, hvoraf den mest kendte i nutiden antagelig er 'ring om solen', 'halo'. Men tidligere har ordet også betegnet en 'metalring til at måle solhøjden', og det er dette redskab, vi skal se nærmere på her. Baggrunden er, at jeg under redaktion af substantivet *klokke* til Jysk Ordbog stødte på adskillige oplysninger om, hvordan man kunne vurdere tidspunktet på dagen, også når man *ikke* havde ur til rådighed.

1.

Tilbage i slutningen af 1800-tallet havde mange drenge til opgave at passe får og kvæg på marker, enge, heder mv. i kortere eller længere afstand fra gårdene; dertil hørte bl.a., at de sørgede for at drive dyrene hjem i rette tid om aftenen. Drengene havde ikke ur; men fra Vendsyssel nævnes, at

vi hyrredrenge kunne nogenlunde se, hvor længe der var til aften ved at tage solhøjden med fingrene, eller med en solring (Espegaard.II:161).

Solhøjden kunne drengene måle med rimelig sikkerhed uden brug af hjælpemidler, som det fremgår af flg. beskrivelse fra Midtvestjylland:

Var det nær Aften, strakte man en Arm ud og maalte, hvor mange Haandbredder Solen endnu manglede i at naa Jorden, thi lige saa mange *Stå·nd* (Timer) var der til Aften, hver Finger svarede til en *Kueter* (Kvarter). (Hansen (1941):65).

Også forfatteren Jakob Knudsen har beskrevet denne måde at beregne tiden på hos drengene: ”Han har ofte intet Ur i Lommen, men tager Solhøjden ved Hjælp af sine fem Fingre med en forbavsende Nøjagtighed, især ud paa Eftermiddagen, naar Solen ikke er for langt fra Himmelranden” (Knudsen (1939):67f.). Her drejer det sig om en herregårds røgterdreng, som har mange andre opgaver end at passe dyrene på marken, men som ifølge forfatteren nærmest instinktivt kan sætte ind ”sikkert og nøjagtigt, netop til rette Tid ... nu her, nu der paa sit udstrakte Arbejds-Revier den lange Sommerdag igennem” (s. 68). Man kunne altså langt hen klare sig med en indbygget tidsforfølelse og brug af omtrentlig solhøjde; men man ønskede alligevel nøjagtigere tidsangivelse, hvis der var mulighed for det, fx med en solring.

2.

I Vendsyssel-ordbogen beskrives en *solring* som en ”messingring der hos drenge gjorde det ud for ur”; den målte 2-3 tommer (dvs. 5-8 cm) i diameter. Beskrivelsen fortsætter:

i den side, der vendtes mod solen, var der en lang spalte, der dækkedes af en skyder med et lille hul i, gennem hvilket sollyset faldt ind og ramte en inddeling på den anden side, så man kunne aflæse solens højde over horisonten og deraf udregne, hvad klokken var; skyderen skulle indstilles efter, hvilken måned man var i (Espegaard.IV:27).

Ud fra denne forklaring kan man nok få en ide om princippet i solringens tidsangivelser; men man skal vist kende genstanden nærmere for at forstå detaljerne i dens virkemåde. Samme problem med præcision og udførlighed i en ordbogsdefinition af ringen ses i Feilbergs jyske ordbog:

solring (=) en lille messingring, hvorpå en bevægelig skyder; i skyderen atter et lille, fint hul, der kan indstilles efter de forskellige måneder; solstrålen gennem hullet viser så inde i ringen klokkeslættet; alm. brugt af børn (Feilberg.III:461).

Formentlig har beskrivelsen her været tilstrækkeligt oplysende i samtiden, begyndelsen af 1900-tallet, hvor læseren måske kendte til solringe eller havde hørt om dem. Men som en nutidslæser står man her med i hvert fald to spørgsmål: 1) hvordan ser den nævnte 'skyder' ud? 2) hvordan indstiller man skyderen, hhv. "det lille, fine hul i skyderen", efter den aktuelle måned? Det forklares bedst ud fra fig. 1.

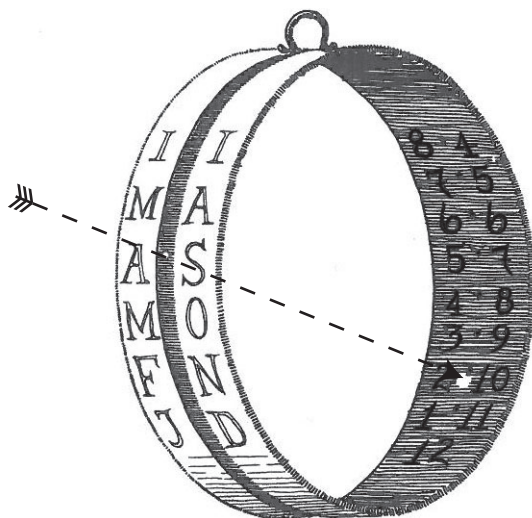

Fig. 1. Solring, ca. 10 cm i diameter. Tegnet af J.P. Junggreen Have. Jf. Lampe (1978):149, tilsvarende i Lampe (1979):150, 225. – Dette er en meget stor solring; de fleste havde en diameter på kun 4-5 cm, jf. afsnit 3.

Illustrationen af en solring i fig. 1 viser, at der er tale om en bred ring, delt af en 'skygge' i midten og med 6 bogstaver på hver ringhalvdel på ydersiden, desuden to rækker tal på ringens modstående inderside. Bogstaverne markerer de enkelte måneder, nemlig i venstre halvdel af ringen nedefra: J for januar op til I for juni, i højre ringhalvdel tilsvarende oppefra: I for juli ned til D for december. Skyggen mellem de to ringhalvdele viser sig at være den nævnte skyder, der har form af en forskydelig ring; den dækker den lange spalte, der omtales

i Espegaard-citatet ovenfor. Hos Lampe (1979):225 beskrives skyderen som 'en smal ring, som ligger uden på (nemlig på den brede metalring) i en fals'. Mellem bogstaverne A og S, der altså markerer april hhv. september, ses et lille hul i skyderen, jf. forklaringen hos Feilberg ovenfor. Hvis ringen holdes i lodret plan vendt mod solen, vil en solstråle igennem dette hul ramme ind på ringens modstående inderside mellem de to talrækker dér. De er placeret, så de kan vise klokkeslættene i to 8-timers intervaller, fra kl. 4 om morgenen til kl. 12 middag (højre ringhalvdel), fra kl. 12 til kl. 8 (eller 20) om aftenen (venstre ringhalvdel). På fig. 1 rammer solstrålen ind mellem tidspunkterne kl. 10 hen-

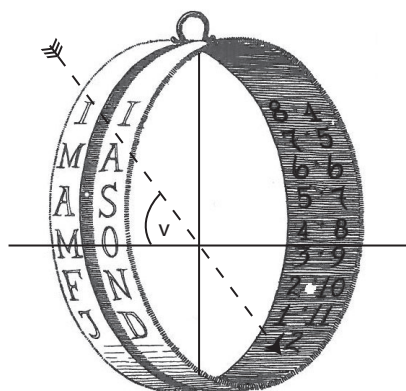

Fig. 2. Vedr. placering af måneds-skalaens øverste punkt på en solring. Vinklen v markerer breddegraden, i Danmark ca. 56° .

holdsvis 2; brugeren ved naturligvis, om han skal benytte morgen-/formiddagsskalaen eller eftermiddags-/aftenskalaen.

På solringen er måneds- og timeskalaernes placering bestemt af, hvilken breddegrad ringen skal anvendes på. Princippet vises på fig. 2. Den maksimale solhøjde, som nås kl. 12 ved sommarsolhverv, svarer til breddegraden, her i landet altså ca. 56° . Markeringerne I – I for juni og juli måned er derfor (som skalaens højeste punkter) placeret 56° over vandret på solringen (se fig. 2). Eller i praksis måske

nemmere: $(90^\circ - 56^\circ =) 34^\circ$ fra ophængningspunktet (krogen øverst på ringen), der sikrer, at ringen ved brug hænger i lodret plan. Timeskalaens kl. 12 er placeret diametralt modsat juni/juli-markeringerne, de øvrige punkter på måneds- og timeskalaerne er indplaceret i forhold hertil. På finere solringe kunne også markeres breddegrader, så ringen kunne bruges fx på rejser.

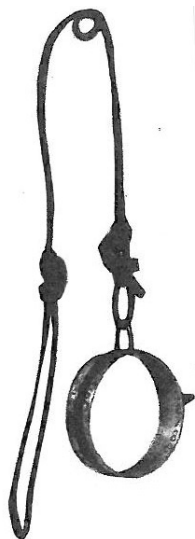

Fig. 3. Solring (af messing) i lædersnøre. Hansen (1941):65.

Fig. 3 viser, at solringen kunne bæres og anvendes i en lædersnøre, fastgjort til en krog eller øsken på ringen. Knoppen på ringens højre side sidder formentlig på den forskydelige ring, så man let kan indstille hullet til solstrålen efter månedsbogstavet. Solringen var nem at bruge og nærmest uundværlig for mange børn og andre uden ur.

3.

I en optegnelse fra 1940 beskriver en mand fra Vendsyssel sin reaktion, da han som dreng i sidste del af 1800-tallet fik en *Suelring* foræret: "Jeg var ellevild af Glæde, fordi jeg nu kunde se – saa omtrent – hvad Klokken var, at sige: hvis det var Solskin". Ingen tvivl om betydningsfuldheden her. Ringene var dengang ved at blive almindelige, i hvert fald i Midtøstjylland:

I "gamle Dage" – altsaa for 70-75 Aar siden – hørte der til en Hyrdedrengs Udstyr, hvor tarveligt det end kunne være: en Lommekniv, en god Pisk og – om muligt – en Solring ... som det (dog) ikke var hver Drengs Evne at anskaffe sig (Sørensen 1949:67f.).

De vandt også frem i Vestjylland: "adskillige Drengte havde en *Suelring*' ... Disse Solringe kunde man købe paa Egnens Markeder" (Hansen 1941:65f.), bl.a. på "*Lu-nd* Marked" (dvs. Lund ved Herning). Da en dreng på ca. 10 år første gang skulle i tjeneste som hyrde på en gård, var afskeden med hjemmet svær: "de smaa Søskende tilbyder ham hver sit af det bedste, de ejer, deriblandt en "Solring", som han skal have med for at kunne passe paa Klokken" (Feilberg 1889:317).

Også andre end hyrdedrenge brugte solringe, i Vendsyssel fx landsbybørn, der i fritiden "stak ud i Heden til Blaabær og Revling ... Nu og da trak vi vor Solring op af Lommen og saa efter, hvor

Skyggen¹ faldt, og naar den stod paa tre, var det Tid at se til dem derhjemme” (dvs. på tide at komme hjem; Nielsen 1948:8). I skolen kunne børnene ligeledes have behov for måling af tiden, fx var der omkring år 1900 i Frøs herred (nord for Kongeåen) ikke ur i klassen, og ingen af børnene havde ur; men nogle af drengene havde en solring, og en af dem havde lavet en slags solur ved diskret at afmærke skyggen fra vinduessprosserne i solskin på sin bordplade. Det kunne der være behov for, idet tiden ellers blot blev bestemt af lærerens lommeur ”og hans sindsstemning” (Petersen 1982:37f.).

Ud over at vise tiden i dagens løb kunne en solring bruges til indstilling af en endnu enklere tidsmåler, nemlig en slags solur. En hyrdedreng på Djursland lavede ”et urværk ... af 12 pinde, sat i kreds og forestillende de 12 tal; en højere pind i midten kunne ved sin skygge betegne alle dagens timer ... Af en anden dreng lånte jeg en solring for at få mit eget pindeur lavet rigtigt” (Sloth Christensen 1970:58).² Det må have krævet en meget omhyggelig brug af solringen at få de nævnte pinde placeret, så klokkeslættene kunne aflæses rimelig præcist.

Skønt hyrdedrengene til daglig omtrentligt kunne vurdere, ”hvor længe der var til aften” ved brug af solring eller ved at tage solhøjde (jf. afsnit 1), ville de tit gerne have tidspunktet mere præcist angivet: ”når vi så en gammel mand, en daglejer el. husmand komme gående, rendte vi alligevel hen for at spørge om, hvad klokken var” (Espegaard.II.161).³

Solringe var også kendte i det øvrige Danmark, jf. ODS, hvor definitionen lyder: ”lille messingring med en sprække, hvorigennem sollyset falder, benyttet (af drenge) som primitivt ur” (bd. 20 (1941):1381). I en beretning fra Falster nævnes om en dreng, at han

¹ Skyggen er måske fejl for: *Solstraalen*, idet en solring ikke udnytter en skygge, men en solstråle, jf. afsnit 2. Eller der kan være tale om en anden type solring: med en nål, som det nævnes i Norsk Ordbok, jf. afsnit 4.

² Denne type ur kaldes jævnligt *solskive*, fx Sørensen 1949:68.

³ Citatet fortsætter: ”... en gårdmand spurgte vi ikke om klokken, det kunne da aldrig gå an”. Dette giver et indblik i den sociale rangorden sidst i 1800-tallet: hyrdedrenge var oftest husmandsbørn, og de kunne øjensynligt ikke tillade sig at henvende sig direkte til gårdmænd.

ikke behøvede at spørge, hvad klokken var, for ”han havde selv en ’Solring’ af Messing” (Grundtvig (1909):192).

Mange museer over hele landet har eksemplarer af solringe, de fleste af messing eller bronze og med en diameter på 4-5 cm, enkelte (delvis) af andre metaller (kobber, jern) og to i stedet af træ. Dette fremgår af en fortegnelse over de 34 registrerede solringe, der findes på danske museer.⁴ Fx oplyses om en solring på Viborg Museum: ’af messing, diameter 4,7 cm, bredde 1,2 cm’. Odense Bys Museer har bl.a. en solring af bronze, diameter 4,4 cm, højde 1,1 cm, med bemærkningen: ’udvendig sidder et forskydeligt bronzebånd’; dette svarer til den forskydelige ring, der omtales i afsnit 2. Købstadsmuseet Den Gamle By, Aarhus, er i fortegnelsen registreret med 5 solringe; heraf kan de 3 beses i det underjordiske udstillingsrum Kunstkammeret, afdelingen med ure, montren med primitive ure.⁵

4.

Solringe som tidsmålere er eller har været kendt også i landene omkring Danmark. I *Norsk Ordbok* defineres ringen således: ”eit slag solur av 2 rørlege metallringar og ei nål” (bd. 10 (2012):866), altså som bestående af to bevægelige metalringe og *en nål*. Dvs. der er tale om en anden type end de jyske og danske ovenfor; den må udnytte skyggen fra den nævnte nål i stedet for solstrålen gennem hullet i den forskydelige ring i solringene ovenfor. Måske er det denne type, der også har været kendt i Vendsyssel, jf. citatet fra Nielsen (1949) og note 1 i afsnit 3. Oplysningen i *Norsk Ordbok* gælder Nedre Romerike nordøst for Oslo.

Oplysningerne fra Sverige omtaler samme type solring som de jyske/danske ovenfor. Hos Rietz (1867:651) betegnes en solring

⁴ Fortegnelsen venligst stillet til rådighed af museumsinspektør Jens Aage Søndergaard, Dansk Landbrugsmuseum Gl. Estrup.

⁵ Venligst oplyst af museumsinspektør Jens Ingvordsen, som også viste vej dertil gennem diverse byggepladsaktiviteter, oktober 2014. Afdelingen er bestemt værd at besøge; blandt de primitive ure ses også fx små, sammenklappelige solure til rejsebrug.

kort som en ”timvisande [= time-visende] ring av metall; solvisare [= solviser]”. I den store svenske ordbog, SAOB, beskrives en solring som ”ett slags solur ... bestående av två ringar (den ena liggande utanpå den andra) som kunde förskjutas mot varandra (etc.)” (bd. XXIX (1985): S 8627).

Nilsson (1934) omtaler solringen som almindelig i slutningen af 1800-tallet: en flad ring af messing eller træ, ”med en lång med kanterna parallell skåra på ena sidan”, dvs. en ’skure’ svarende til den ovenfor nævnte spalte i ringen; på den modsatte side er også her timerne angivet ”i två rader” (= to rækker) på ringens inderside. Dette ses tydeligt på fotoet i fig. 4, som også viser en tilhørende kæde, hvormed ringen kan holdes lodret under aflæsningen af tidspunkter. Solringen kan bestemme tiden med en nøjagtighed på en halv time, ”möjligén något mera”, tilføjes det (s. 99).⁶

Fig. 4. Solring fra Sverige. – I figurteksten anføres, at ”den med hål försedda ringen, som täcker skåran, är borta”, altså at den forskydelige ring, med det lille hul til solstrålen, mangler. (Nilsson (1934):100). (Dette gælder i øvrigt også flere af eksemplarerne på danske museer).

⁶ En kyndig solringeejer kan aflæse tiden med omtrent fem minutters nøjagtighed, anfører Lampe (1979):225.

5.

Også i Tyskland har solringe været kendte; de omtales fx i den slesvig-holstenske ordbog. Ordet for 'sol' er her *Sünn*, og en solring kaldes *Sünnring*; denne defineres kortfattet: "Sonnenuhr einfachster Konstruktion, wie sie namentlich auf dem Lande (besonders bei den Kuhhirten) etwa zwischen 1830 und 1865 in Gebrauch war", dvs. 'solur af enkleste konstruktion, som den navnlig var i brug (især blandt kohyrder) ca. 1830-1865' (Mensing.IV:964). Her var solringe tilsyneladende blevet gængse lidt tidligere i 1800-tallet, end tilfældet var i Jylland/Danmark. I Grimms store tyske ordbog omtales tilsvarende *Sonnenring* som et "früher übliches instrument", dvs. et 'tidligere almindeligt instrument' bestående af "einem kupfernem ringe", dvs. 'en ring af kobber', placeret således på en mindre ring, at sollyset faldt ind igennem et hul deri; her citeres kilder bl.a. fra Tyrol (Grimm (1905):1670f.). Tyskland har formentlig fået solringen længere sydfra:

Solringen kendtes allerede i den romerske kejsertid (31 f.Kr. til 476 e.Kr.), men gik så efterhånden i glemme. Den blev genopdaget i Provence i det sydøstlige Frankrig omkring 1500 og brugtes overalt i Europa til langt op i 1800-årene. (Lampe 1979:225).

Forfatteren bag dette citat har undersøgt brugen af forskellige typer ure gennem tiderne i mange områder af Danmark og berettet herom i adskillige artikler i egnshistoriske årbøger. Citatets oplysninger bør ved lejlighed efterspores nærmere; desværre har jeg ikke haft tid til det i denne sammenhæng.

6.

Solringe er for længst gået af brug, først erstattet af lommeure, senere af armbåndsure etc. Dog oplyses i billedteksten til illustrationen bag fig. 1, at en urmager i Varde så sent som i 1970'erne fremstillede solringe som pyntegenstande: 5-6 cm i diameter, af patineret eller forgyldt messing, prisen tilsvarende højere end på hyrdedrengenes solringe tidligere. "Til gengæld er der ingen reparationsomkostninger på solringen, der ligesom soluret kun tæller de lyse timer" (Lampe 1979:225).

Litteratur:

- Espegaard, Arne (1972-1974): *Vendsysselsk Ordbog*. I-IV. Hjørring.
- Feilberg, H.F. (1886-1914): *Ordbog over jyske almuesmål*. I-IV. København
- Feilberg, H.F. (1889): *Dansk Bondeliv*. (I.) København.
- Grimm, Jacob und Wilhelm (1905): *Deutsches Wörterbuch*. X. Erste Abteilung. Leipzig.
- Grundtvig, Fr. L. (1909): *Livet i Klokkergaarden*. København.
- Hansen, H.P. (1941): *Hyrdeliv paa Heden*. København.
- Knudsen, Jakob (1939): *Den gamle Præst*. 8. oplag (1. udg. 1899). København.
- Lampe, Jens (1978): Bidrag til urmageriets historie i Himmerland og Kjær Herred. *Fra Himmerland og Kjær Herred*. 67. Aalborg: 145-173.
- Lampe, Jens (1979): Urmageriet i Tønder Amt. *Sønderjysk Månedsskrift*. 55: 145-155, 225.
- Mensing = Mensing, Otto (1927-1935): *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch*. I-V. Neumünster.
- Nielsen, Niels Chr. (1948): *I gammel Daw*. Glückstadt.
- Nilsson, Martin P:n (1934): Folklig tideräkning. Nilsson, Martin P:n (udg.): *Tideräkning*. Nordisk Kultur. XXI. Stockholm/Oslo/København: 95-121.
- Norsk Ordbok. Ordbok over det norske folkemålet og det nynorske skriftmålet*. Iff.. (1966-). Oslo.
- ODS = *Ordbog over det danske Sprog*. 1-28. (1918-1956). København.
- Petersen, Søren (1982): Barndomserindringer fra Lintrup omkring 1900. *Historisk årbog for Rødding kommune*. Rødding: 21-52.
- Rietz, Johan Ernst (1867): *Svenskt Dialekt-Lexikon*. Malmö (etc).
- SAOB (= Svenska Akademiens Ordbok) = *Ordbok över svenska språket utgiven af Svenska Akademien*. 1ff. (1898-). Lund.
- Sloth Christensen, Bjarne (1970): Bondeliv i 1800-årene. *Århus Stifts Årbøger*. 63. Århus: 40-68.
- Sørensen, M. (1949): Hyrdedrengens Tidsfordriv. *Østjysk Hjemstavn*. 14. Skanderborg: 67-68.